

УДК: 94(430)"18/19":338.48

**О. Іванюк,
Є. Білодід**

«ПЛИВУЧИ РЕЙНОМ, Я МАВ У РУКАХ ПРИДБАНІ У КЕЛЬНІ RHEIN-SAGEN І ЧИТАВ ЇХ, ЗВІРЯЮЧИ МІСЦЕВОСТІ, ЯКІ У НИХ ЗГАДУВАЛИСЯ НА САМІЙ ПРИРОДІ»: ПОГЛЯД НА НІМЕЦЬКІ ЗЕМЛІ МАНДРІВНИКІВ З НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається коло питань, пов'язаних з подорожами до Німеччини у ХІХ – на початку ХХ ст. Основна увага приділяється меті, маршрутам, вибору об'єктів для огляду, міжетнічним культурним контактам. Встановлено, що метою подорожей до Німеччини були відпочинок, лікування й навчання. Потрапляли до Німеччини кількома шляхами: пароплавом із Санкт-Петербурга через Швецію або сухоходом через Радзивилів, Лемберг і чеські або польські землі. У пригоді подорожнім ставали путівники, які друкувалися у Німеччині. Вони дозволяли розробити маршрут подорожі, обрати місце проживання, об'єкти для огляду, визначитися із засобами пересування. Містами, які найбільше приваблювали мандрівників були Берлін, Гейдельбер, Лейпциг, Мюнхен, а також курорти Баден-Баден, Кіссінген. Упродовж століття під впливом змін напрямків у європейському мистецтві – від романтизму до модерну, зміщувалися акценти і виникала цікавість до різних пам'яток і мистецьких шедеврів. Якщо у першій половині ХІХ ст. подорожніх захоплювали готична архітектура, твори доби Ренесансу, класична опера, етнографічні звичаї місцевого населення, то у другій його половині увага вже приділялася сучасному мистецтву, досягненням науки і техніки, стилю життя, крамницям, кафе тощо. Перебування у Німеччині формувало нове коло спілкування. Тут відбувалося знайомство з представниками європейських еліт, провідними вченими і практиками, співвітчизниками. Встановлені контакти зазвичай були тривалими і багаторічними. Під впливом нового кола спілкування й європейської культури часом руйнувалися імперські ідеологічні стереотипи і відбувалася самоідентифікації мандрівників з Наддніпрянської України.

Ключові слова: *подорожі, Німеччина, архітектурні пам'ятки, спогади, М. Рігельман, М. Костомаров, Дрезденська галерея, Кельнський собор.*

DOI 10.34079/2226-2830-2023-13-35-36-34-49

У ХІХ ст., після наполеонівських війн, Російська імперія стала більш відкритою для зовнішнього світу. У цей час виникли умови для міжетнічних і міжкультурних контактів із європейською цивілізацією. За прикладом царської родини й урядовців, все частіше до європейських країн почали мандрувати поміщики й аристократія, зокрема й із Наддніпрянської України. Важливу роль в активізації подорожування відіграли різноманітні науково-технічні зрушення які відбулися у Європі упродовж ХІХ ст., а саме: налагодження поштового зв'язку, що

призвело до розширення мережі шляхів; винахід пароплава (перший Рейном пішов у 1816 р.); поява потягу і будівництво залізниць. Першу залізницю у Німеччині було відкрито у 1835 р. Вона поєднала міста Нюрнберг і Фюрст. Технічний прогрес зробив мандрівку частково швидшою і приємнішою. Проте у більшості випадків подорожуючим доводилося користуватися або власним транспортом або традиційними засобами пересування, які були поширені у тій або іншій країні. Про його комфорт один з українських мандрівників – Г. Галаган згадував так: «що може бути більш огидним ніж баварські диліжанси? Карета, переповнена бідними пасажирами, які не можуть повернутися. При цьому рідко зупиняється...» (Колесник, ред., 2019, с. 28).

Якщо подорож не мала нагальної потреби, тобто не пов'язувалася з початком навчання, або не була викликана різким погіршенням стану здоров'я, то зазвичай, припадала на літній час. Перебуваючи у Європі, мандрівники збагачувалися новими враженнями й знаннями про невідоме або лише з книг відоме життя. Так, поступово, до дворянської культури увійшло поняття «Великої подорожі» (*Grand Tour*). Вона передбачало кількарічну мандрівку Європою. Під час цієї подорожі молоді люди мали завершити освіту, здобути навички соціальної комунікації, удосконалити своє володіння іноземними мовами, розвинути естетичний смак (Колесник, ред., 2019, с. 8).

Проблема подорожей європейськими країнами підданих Російської імперії неодноразово ставала об'єктом дослідження як українських, так й іноземних вчених. У 1914 р. вийшла друком праця В. Сівкова, яка розглядала питання подорожей за кордон у XVIII ст. відомих і заможних росіян. Робота була своєрідним збірником спогадів, записок і листів, де автори розповідали про своє перебування поза межами імперії (Сивков, 1914).

На початку XXI ст. проблема набула актуальності в українських наукових колах. У цей час з'явилася низка робіт російських вчених С. Міллера (Миллер, 2008), М. Батшева (Батшев, 2020), які розглядали подорожі російської політичної й культурної еліти до різних європейських країн. Українські ж дослідники зацікавилися тревелогам дворянської еліти Наддніпрянської України. Низка документальних монографій, які розглядають подорожі за кордон родиною Галаганів і її оточенням були опубліковані М. Будзар і Є. Ковальовим (Колесник, ред., 2019). Проте, питання висвітлення міського простору, у джерелах особового походження знайшло лише часткове відображення у наукових розвідках.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані тревелоги, листи й спогади мандрівників з Наддніпрянської України, зокрема: Г. Галагана, М. Рігельмана, М. Ковалевського, М. Костомарова, та інших. Характерною ознакою подорожніх записок є суб'єктивні судження, які автори формулювали під впливом емоцій, досвіду, фахових уподобань, імперських ідеологем й слов'янофільських поглядів. Вони мають кілька спільних тем: пейзажі і топографія, погода, опис інфраструктури, особливості господарства, легенди й перекази різних місцевостей.

Поряд з тим, тревелоги є цікавим джерелом з дослідження міського простору і повсякденного життя міст Німецького союзу. Автори урізноманітнювали свої описи історичними й художньо-інформаційними відомостями, які стосувалися архітектурних споруд, мистецьких галерей тощо. Вони використовували

географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості, про відвідані регіони, які запозичували із досліджень і вражень попередників або європейських авторів.

В основу наукової розвідки покладені принципи історизму, системності й об'єктивності. Реалізація поставлених завдань потребувала застосування таких загальнонаукових методів як аналіз і синтез, індукція й дедукція, узагальнення й порівняння. У процесі дослідження автори вдалися до використання історико-генетичного метода – для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між історичними фактами, історико-порівняльного – для виявлення загального й особливого в історичних явищах, описового – для визначення якісних характеристик аналізованих процесів, теоретичного узагальнення – для формулювання відповідних висновків, культурологічного – для аналізу інтелектуального простору й культурного середовища німецьких земель у означений період. Під час роботи з джерельною базою використана методика історичного джерелознавства, а саме пошуку, відбору, опрацювання джерел. Для аналізу змісту тревелогів мандрівників з Наддніпрянської України, застосовано метод внутрішньої критики.

Мета дослідження – реконструкція образу німецьких земель XIX – початку XX ст., на основі подорожніх записок, листування, спогадів мандрівників з Наддніпрянщини.

У XIX – на початку XX ст. однією з найбільш привабливих країн, для подорожей українців з Наддніпрянщини була Німеччина. Основними, бажаними зупинками під час мандрівки були Любек, Берлін, Дрезден, Мюнхен, Кельн. Зазвичай, метою подорожі для української аристократії був відпочинок, розваги і пізнання інших культур, чогось нового й 'екзотичного', знайомство з представниками європейських еліт.

На початку XIX ст. Німеччину відвідували поодинокі мандрівники або родини. Зокрема, у 40-х рр. XIX ст. країною подорожували Г. Галаган,¹ М. Рігельмана² та ін. Проте, згодом, мандрівки до Німеччини набули масового характеру. Подорожували як поодинокі, так і цілими родинами разом із сусідами і знайомими. Зокрема, українська й французька художниця М. Башкірцева³ згадувала: «У червні (1870 р.) ми приїхали до Баден-Бадена, у самий пік сезону розкоші, світського життя. Ось члени нашої родини: дідусь, мама, чоловік і дружина Р-ви, Діна (моя двоюрідна сестра), Поль і я; також з нами був чудовий і незрівнянний лікар Валицький. У Бадені я вперше пізнала, що таке манери, і відчула усі муки марнославства» (Башкірцева, 2001).

Проте, достатньо часто, у Німеччині шукали не лише розваг і відпочинку. До країни їхали, щоб лікувати хвороби або поліпшити стан здоров'я, оскільки рівень

---

¹ Григорій Галаган – громадський діяч, меценат, представник поміщицько-дворянського роду. Народився у селі Сокиринці у Чернігівській губернії. Навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Брав участь у підготовці Селянської реформи 1861 р. із скасування кріпацтва. У 1873-1875 рр. голова Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

² Микола Рігельман – український історик, публіцист, мандрівник, слов'янофіл. Народився у селі Андріївка у Чернігівській губернії. У 1857-1858, 1867 рр. здійснив подорожі до Австрії, Німеччини, Франції.

³ Марія Башкірцева – українська і французька художниця. Народилася у селі Гавронці у Полтавській губернії. Відомі картини: «За книгою», «Молода жінка з букетом бузку», «У студії Жульєна», «Мітинг».

медицини тут був значно кращим, ніж у Російській імперії. У німецьких лікарнях й університетах працювали провідні європейські лікарі, що давало можливість отримати кваліфіковану допомогу. Покращенню самопочуття сприяв, також, і відпочинок на відомих курортах, зокрема у Баден-Бадені, Емсі, Кіссінгені, Нордернеї та ін. Наприклад, у 1857 р., за порадою лікарів, Німеччину відвідав відомий український історик, етнограф і громадський діяч М. Костомаров. Кінцевим пунктом його подорожі був баварський курорт Кіссінген. Саме його було призначено лікарями для полегшення хвороби очей, на яку страждав М. Костомаров.

У 1899 р. до Німеччини прибула Леся Українка. Напередодні подорожі вона писала М. Драгоманову: «...Певно ж, там прийдеться місяців добрих зо три пролежати, то вже краще зимою лежати, ніж літом, а то ще слід і через те їхати хутчій, що мені з ногою недобре, дедалі, то все, либонь, гірше робиться. Нехай вже німці визволяють з біди!.. Прикро мені дуже, що доведеться нидіти по тих клініках, – се варто пекла! – але вже нема що робити. Зате потішаюся тим, що Європу зобачу...» (Косач-Кривинюк, 1970, с. 122). Зрештою, 26 січня (7 лютого) її було прооперовано професором Е. фон Бергманом.⁴

Німеччина XIX ст. була країною класичної науки і провідних вищих навчальних закладів, тому освітня мета теж мала важливе значення під час подорожей до цієї країни. Перебування у місцевих університетах регламентувалося відповідною програмою стажування, яка затверджувалася Міністерством освіти Російської імперії. Зокрема, уродженець Чернігівщини, економіст, член Петербурзької Академії наук, Іван Янжул згадував, що відповідно до програми стажування, навчання мало початися з відвідування занять історичної школи політекономії Вільгельма Рошера у Лейпцигу. Згодом він мав обрати один із, зазначених у переліку, німецьких університетів і прослухати курси відомих місцевих професорів, як-от, наприклад, лекції Карла Кніса у Гейдельберзі. Також науковець відзначав, що програма стажування була достатньо широкою і передбачала певну свободу для здобувача освіти (Янжул, 1910, с. 74). Тобто, окрім визначених курсів у відомих науковців, він мав можливість додатково обрати і відвідати інші вищі навчальні заклади, на власний розсуд, і прослухати курси обраних ним професорів.

У 1870 р. до Німеччини, у наукове відрядження, прибув М. Драгоманов. У Берліні упродовж восьми місяців він із задоволенням слухав курс історика Теодора Момзена, відвідував бібліотеку, вивчав римську й церковну історію (Драгоманов, 1917, с. 21). Хоча відповідно до плану, науковець мав перебувати у країні упродовж двох років, прожив він у Німеччині три. За цей час М. Драгоманов відвідав Лейпциг, Гейдельберг та інші міста, які уславилися своїми навчальними закладами.

У свою чергу, український правник і соціолог М. Ковалевський, навчаючись у Берліні, слухав лекції юристів: Г. Гнейста, Г. Дернбурга, Ю. Барона; істориків: К. Нича, Т. Момзена, Й. Дройзена; філософів: Е. Целлера, Є. Дюринга та ін. (Ковалевський, 2005, с. 100-105). Він зазначав: «Бути у Берліні і не слухати курсів з філософії здавалося мені чимось неприпустимим» (Ковалевський, 2005, с. 112).

---

⁴ Ернст фон Бергман – німецький лікар-хірург, фахівець з нейрохірургії й військово-польової хірургії. Працював у Дерптському, Вюрцбурзькому й Берлінському університетах.

Поступово у Німеччині формувалося й своєрідне «постійне населення», яке складалося з вихідців із Російської імперії. Мандрівники зупинялися у обраних містах і жили у них упродовж кількох років: навчаючись, відпочиваючи, розважаючись, лікуючись. Зокрема, статистик і економіст Іван Янжул згадував: «Я почав знайомитися у Дрездені, маючи бажання перебувати у ньому до початку жовтня, з тутешніми росіянами, яких у той час жило у Дрездені багато ... тобто постійне російське населення у Дрездені сягало кількох тисяч ... Надзвичайно дивно, що російське постійне населення, таке чисельне, як я зазначав раніше, залишалося у Дрездені, як і у багатьох інших іноземних містах, лише порівняно короткий час, якихось два роки...» (Янжул, 1910, с. 77). Вчений ідентифікував себе як великорос і під терміном «росіяни», мав на увазі усіх тих, хто прибув до Німеччини з Російської імперії. Зокрема, він вживав його й щодо вихідців з Наддніпрянської України. Проте, щодо своєї батьківщини переважно використовував термін «Малоросія».

Потрапляли до Німеччини кількома шляхами – пароплавом із Санкт-Петербурга через порти Швеції, або сухоходом через Радзивилів, Лемберг (Львів) і чеські землі. Подорожуючи північним шляхом, спочатку пливли у порт міста Любек, а далі вже мандрували у середину країни.

Залежно від мети і кінцевого пункту подорожі, обиралися маршрути і засоби пересування. Зокрема, М. Рігельман у 1843-1845 рр. під час першої, ще юнацької подорожі Німеччиною, обрав такий маршрут: Любек – Гамбург – пароплавом до Магдебурга – Берлін – Дрезден – Регенсбург – Мюнхен (Рігельман, 1871). У свою чергу М. Костомаров їхав через Любек – Гамбург – Ганновер – Кельн (сухоходом у кареті), далі пароплавом до Майнца, і зрештою залізницею до Франкфурта та у диліжансі до Кіссінгену.

У пригоді подорожнім ставали путівники, які друкувалися у Німеччині, так звані «Бедекери».⁵ Насамперед вони дозволяли вибудувати маршрут і обрати помешкання у незнайомому місті. У власній автобіографії, Микола Костомаров зазначав, що прибувши до Любека, він взяв візника і наказав йому везти себе в один із готелів, про який дізнався з друкованого путівника (Костомаров, 1922, с. 234). Так само вони допомагали обирати і архітектурні пам'ятки, які пропонувало для огляду мандрівникам, те або інше місто. Згадуючи перебування у Кельні, М. Костомаров зазначав: «Мій путівник вказав мені різні церкви, розкидані по місту» (Костомаров, 1922, с. 236).

Путівниками користувалися не лише українці, але й європейці які відвідували Німеччину. Микола Рігельман зазначав: «8 серпня я виїхав залізницею у Дрезден – прямуючи до Франценсбаду. У вагоні сидів англієць, який не розумів ані німецької, ані французької і всю дорогу вивчав путівник» (Рігельман, 1871, с. 26).

Під час подорожі Рейном, у нагоді мандрівникам ставали «Легенди із міст вздовж Рейну» (Rhein-Sagen). Микола Костомаров згадував: «Пливучи Рейном, я мав у руках придбані у Кельні Rhein-Sagen і читав їх, звіряючи місцевості які у них згадувалися на самій природі» (Костомаров, 1922, с. 238).

---

⁵ Verlag Karl Baedeker – німецький видавець. У 1827 р. у Кобленці він заснував видавництво путівників по різних містах і країнах. Відомим ще за життя його зробили якісні, ґрунтовні, детальні путівники, які отримали його ім'я – «бедекери».

Важливу роль у знайомстві з німецькими містами, відігравали гіді, так звані *lohn-laquais*. Найчастіше саме вони визначали маршрут екскурсії і пам'ятки які оглядали туристи. Зокрема, Г. Галаган нотував: «Сьогодні вранці, випивши кави, взяв *lohn-laquais* і від 8-ої й ½ 1-ї все оглядав» (Колесник, ред., 2019, с. 27). Гід знав про місто значно більше ніж його пересічні жителі, і тим більше – іноземці. Він міг показати мандрівникові маловідомі куточки, розповісти різноманітні легенди, занурити в історію і створити відповідну атмосферу, яка б запам'яталася надовго і спонукала подорожуючого повернутися сюди ще раз. Зазвичай, основними об'єктами для огляду, під час екскурсії з *lohn-laquais* ставали релігійні святині, які викликали цікавість як у католиків, так і у православних християн. Незалежно від віровизнання, мандрівники демонстрували повагу до церковних реліквій, обрядів і звичаїв які побутували у храмах.

Німецькі міста справляли на мандрівників досить різне враження. Їх сприйняття залежало від фаху й естетичних уподобань подорожуючого, його життєвого досвіду, оповідей співвітчизників. Зокрема, М. Костомаров, переважно, захоплювався плануванням, забудовою й історичним духом німецьких міст. Він зазначав, що: «Перше, що вражає мандрівника у Любеку, це середньовічний характер багатьох його будинків, з яких деякі споруджені у XIII і навіть у XII ст. і залишалися до цього часу без значних перебудов...» (Костомаров, 1922, с. 234). Його приваблювала тяглість архітектурної традиції, що відрізняло їх від міст Наддніпрянської України, де середньовічні пам'ятки, окрім храмів, переважно не збереглися, а більш пізні, внаслідок частих перебудов, були зіпсовані російськими впливами.

У той самий час, Кельн, незважаючи на його визначні пам'ятки, справив на М. Костомарова зовсім інше, і не таке вже й приємне, враження. Він нотував: «Як на одну з особливостей Кельна можна вказати, що у ньому на кожній вулиці можна побачити кілька вивісок, які говорять, що тут розташована фабрика одеколону під фірмою «Johann-Maria Farina».⁶ ... Значна кількість одеколону не заважає, вулицям Кельна вирізнялися нечистотами і навіть смородом, що є ознакою прирейнських міст, які загалом поступалися чистотою містам Північної Німеччини» (Костомаров, 1922, с. 238).

У свою чергу М. Рігельман, перебуваючи у Регенсбурзі, писав: «Дивне враження справляють ці стародавні міста, які зберегли свою стару шкаралупу, незважаючи на умови життя, які змінилися; вони цікаві для мандрівника, але у них стільки похмурого, стільки важкого, що здається ці стіни повинні пригнічувати дух життя, заважати розвитку, як вони заважають світлу і повітрю проникати в житла» (Рігельман, 1871, с. 41).

Керуючись професійними інтересами, думками співвітчизників, які вже подорожували Німеччиною; всесвітньою відомістю; часом, який могли витратити; вихованням у родині тощо, кожен із мандрівників обирав для себе ті місця, і ті пам'ятки, які бажав відвідати. До цього переліку входили палаци, фортеці, замки тощо.

---

⁶ Johann Maria Farina (1685-1766) – італієць за походженням, засновник парфумерної фабрики в Кельні, виробник парфумів Eau de Cologne (*Кельнська вода*). Його парфуми були добре відомі у вищих колах Російської імперії. Їх було даровано цариці Катерині II. Ними користувався імператор Олександр I.

Зокрема, перебуваючи у Нюнберзі Г. Галаган оглянув разом з John-laquaіs готичну церкву Святого Лаврентія (Kirche St. Lorenz), дім графа Насау (Nassauer Haus), ринкову площу (Marktplatz), Церкву Діви Марії (Frauenkirche), ратушу (Nürnbergger Rathaus) та інші пам'ятки. Проводячи екскурсії, гід розповідав мандрівникові різноманітні оповіді, які занурювали слухача у історичне минуле німецьких земель. Зокрема, у одному із замків Г. Галаган почув легенду про величезну за розмірами липу, яка росла у внутрішньому дворі. Її, частково, мандрівник виклав у своїх тревелогах: «Про неї є переказ, що імператриця Кунігунда⁷, на підтвердження своєї цнотливості щодо чоловіка, посадила цю липу корінням до верху, і коли вона піднялася, тоді імператор, вражений цим, наказав прилюдно спалити тих хто її обмовив» (Колесник, ред., 2019, с. 32). Уже без гіда, самотійно, Г. Галаган відвідав парки Hallerwiese, Rosenau (Die Rosenau – Rosenaurpark) й кладовище Святого Іоанна (St. Johannisfriedhof) де був похований Альбрехт Дюрер. Загалом, враження від Нюрнберга він висловив так: «усе місто оточене товстою стіною, з воротами, і з великою кількістю башт; місто саме надзвичайно цікаве щодо будинків, тому що кожен будинок майже має архітектуру, і більша частина з них – готичну. Вулиці надзвичайно пожвавлені пішоходами, екіпажів багато. Народ розмовляє жакливим *jargon*⁸, я придбав на цьому діалекті маленьку книжку на спомин» (Колесник, ред., 2019, с. 33).

Привернула увагу Г. Галагана й фортеця у Фюрті, поблизу Нюрнберга. Мандрівник згадував: «Це місце називається 'старою фортецею' від якої ще залишилися маленькі укріплення. Воно видатне тим, що тут зустрілися Валленштейн і Густав Адольф під час 30-літньої війни» (Колесник, ред., 2019, с. 29). Найбільше Григорія Галагана вразили краєвиди які він мав можливість споглядати, піднявшись на фортечну башту. Мандрівник нотував: «...ліс вкриває велику рівнину, на якій Фюрт і Нюрнберг; ліворуч видно башти Ерланда, прямо – обидва міста, а на небокраї видно частину Фіхтельських гур і Франконських» (Колесник, ред., 2019, с. 29).

Оглядаючи Аугсбург, мандрівник відвідав Basilika St. Ulrich und Afra й Augsburger Rathaus. Він, також оглянув резиденцію єпископа (Fürstbischöfliche Residenz), Аугсбурзький собор, сад барона Шецлера. Найбільше його вразила міська ратуша, яку він назвав однією з найкращих у Німеччині. У тревелогах ним було занотовано: «Будівля прекрасна і надзвичайно чудова, з двома візантійськими куполами і з високою баштою на правому боці» (Колесник, ред., 2019, с. 34). Про місто він залишив такий відгук: «Саме місто Аугсбург гарне за партикулярними спорудами; воно досить живе» (Колесник, ред., 2019, с. 35).

У Вюрцбурзі Г. Галаган відвідав Університетську церкву, Вюрцбурзьку резиденцію (Würzburger Residenz), церкви Marienkapelle та St. Julius, Вюрцбурзький собор св. Кіліана (Würzburger Dom), Stiftung Juliuspital Würzburg, фортецю Марієнберг (Festung Marienberg), церкву Святої Марії (Marienkirche), яка розташована у внутрішньому дворі фортеці. Загалом, місто не вразило мандрівника. Григорій Галаган обґрунтував свої міркування тим, що Вюрцбург є доволі

---

⁷ Мається на увазі імператриця Кунігунда Люксембурзька дружина імператора Генріха II, який був останнім правителем з династії Оттонів. Вона належить до переліку святих католицької церкви. За переказами у неї з чоловіком не було дітей, бо вони жили у шлюбній чистоті.

⁸ *jargon* (фр.). Йдеться про східно-франконський діалект німецької мови.

похмурим і не жвавим. У ньому відсутні гарні магазини і не зустрінеш тут нікого з вищого товариства (Колесник, ред., 2019, с. 28).

Упродовж шести днів мандрівник насолоджувався Мюнхеном. Тут він відвідав собор Пресвятої Діви Марії (Der Dom zu Unserer Lieben Frau; Frauenkirche), церкву Святого Каєтана (Theatinerkirche), церкву Всіх Святих (Allerheiligen Hofkirche), церкву Святого Михаїла (Jesuitenkirche St. Michael), тощо. Відвідав Луг Терези (Theresienwiese), який названий в честь дружини Людвіга I Терези Саксен-Гільдбурггаузенської (Колесник, ред., 2019, с. 36).

Так само, історичними й архітектурними пам'ятками німецьких міст, насамперед цікавився й М. Костомаров. Перебуваючи у Любеку, він відвідав ратушу (місце управління колишнього Ганзейського союзу), колишній патрональний храм, збудований у готичному стилі. Його увагу привернули картини таких митців старої німецької художньої школи, як: Ф. Овербек і Г. Гольбейн. Але найбільше вразила фреска «Танок смерті». Микола Костомаров писав: «Цей сюжет трапляється на багатьох церквах Німеччини, але ніде я не бачив його у такій повноті і з яскравістю фарб, як у Любеку. Смерть танцює з імператором, єпископом, ченцями різних орденів, з лицарем, з дамою, з бургомістром, з міщанином, міщанкою, із старими і малими, із знатними й злидарями. Усі, хто танцює із смертю, одягнуті у відповідне парадне вбрання, і тому ці середньовічні зображення складають дуже важливий матеріал для середньовічної археології, даючи можливість досліджувати строї усіх верств середньовічного суспільства» (Костомаров, 1922, с. 234-235).

У Кельні М. Костомаров насамперед відвідав Кельнський собор. Свої враження він докладно описав пізніше в автобіографії: «...З вершини собору око бачить увесь Кельн, як на долоні. ... я почав оглядати ризницю, яку мандрівникам показував священник; тут безліч коштовного начиння, подарованого у різні часи соборові імператорами. ... я був вражений тим, що побачив у Кельнському соборі. ... Один з найбільш чудових предметів кельнської ризниці – мощі трьох волхвів, які вклонялися Христу під час його народження у Віфлеємі. ... Собор освітлений розмальованим склом у великих вікнах; ліворуч живопис старий, середньовічний, праворуч – новий, подарунок баварського короля Людовіка, який вирізняється пречудовою роботою. Готична колонада приводить до капели... По усій капелі навколо стін облаштовано колоподібно укриті килимами місця для сидіння; прямо перед вітварем ряд лав; вітвар під час богослужіння гарно освітлюється великими свічками; над капелою, навпроти вітваря – хори з органом, на якому, як мені розповідали, колись грав знаменитий Бетховен» (Костомаров, 1922, с. 235-237).

Перебуваючи в інших німецьких містах, М. Костомаров перш за все звертав увагу на церковну архітектуру, порівнюючи з тим, що бачив на батьківщині. Зрештою, він таким чином підсумував свої враження від побаченого: «Усі наші церковні багатства так само дрібні і незначні перед тутешніми, як невиразна архітектура наших найбільш відомих храмів перед вражаючою величчю готичного собору» (Костомаров, 1922, с. 236).

Варто зазначити, що увагу мандрівників з України привертали й мистецькі шедеври які зберігалися у музеях, галереях і храмах німецьких міст. Зокрема, Григорій Галаган із великим задоволенням милувався роботами скульптора

А. Крафта й картинами А. Дюрера, Л. Кранаха, Г. Гольбейна, А. ван Дейка, Ф. Мелактона.

Після відвідин одного із найпотужніших осередків художньої культури Німеччини першої половини ХІХ ст. – Дюссельдорфської академії мистецтв, він захопився роботами К.-Ф. Лессінга. Про це він занотував у своєму щоденникові і детально описав одну із картин, яка йому найбільше сподобалася: «Один молодий художник, Лессінг, написав славу річ: як Іоанн Гусс захищає своє вчення перед радою духовних. Не лише оздоблення дивовижне, але вираз обличчя і природність положення незвичайні. Картина ця дуже велика: на першому плані сидять три кардинали і уважно слухають, як Гусс, блідий і худий, захищає свої істини і стоїть вказуючи на Євангеліє. З обох боків цієї групи сидить або стоїть багато духовних різного роду і між ними два єпископи розвалилися у кріслах, товсті, і видно що *bons vivants*. Картина чудова» (Колесник, ред., 2019, с. 51).

Перебуваючи у Мюнхені, Григорій Галаган відвідав Пінакотеку⁹. За спостереженнями мандрівника, будівлю було споруджено у італійському стилі. Мистецькі шедеври розміщено у багатьох залах. Приміщення облаштовано так, що світло сходить нібито зі стелі, яка прикрашена золотими арабесками. За словами мандрівника, у першій залі було представлено картини художників старої німецької школи, таких митців як А. Дюрер, Г. Гольбейн, Л. Кранах, М. Вольгемут та інші. Переважно, вони мало вразили Григорія Галагана. Він зазначав, що: «Усі ці картини цікаво бачити, як перші сходинки до мистецтва живопису, але майже усі вони мають у собі надзвичайно мало витонченого... Багато картин Дюрера й Кранаха мають обличчя з великою виразністю, проте що стосується пропорцій або перспективи, там виконання дуже слабке» (Колесник, ред., 2019, с. 38).

У другій залі, переважно були представлені пейзажі і портрети, так само переважно німецьких художників, але чия творчість знаходилася під впливом італійського живопису. Тут знаходилося дванадцять картин Й. Зандрарта, К. Паудиса, Й. Рооса, А. Міньйона, К. Шварца, Н. Нефшатель, Г. Десмареса, К. Дитріха. Особливу увагу мандрівника, привернула робота художника Г. Пенца «Венера і Амур».

У третій залі було зібрано шедеври митців голландської школи ХVІ та ХVІІ ст. У колекції музею знаходиться відомий автопортрет фламандського художника А. ван Дейка, про який Г. Галаган писав: «Ван-Дейк написав серед багатьох портретів і свій власний; він був достатньо рудим і дещо блідим» (Колесник, ред., 2019, с. 39). Загалом, як бачимо, колекція зібрана у цих залах Пінакотеки сприймалася мандрівником достатньо буденно. Жодне, з побачених полотен не викликало у нього захвату, на відміну від робіт П.-П. Рубенса. Його

---

⁹ Пінакотека (в сучасному розумінні картинна галерея) – приміщення, у якому зберігалися живописні зображення. Історія пінакотеки розпочалась у 1528 р., коли баварський герцог Вільгельм ІV і його дружина Якобея фон Баден, зайнялися облаштуванням своєї мюнхенської резиденції і вирішили прикрасити її живописом. Вони замовляли у найкращих художників Баварії, Швабії та Франконії дві серії картин сюжетів з Біблії та світської історії. Максиміліан І був затятий колекціонер і перший з баварських курфюрстів що проявляли інтерес до німецького живопису ХVІ ст. Він почав створювати колекцію шедеврів П.П.Рубенса, який написав за замовленням Максиміліану І низку картин зі зображенням сцен полювання. У колекції для майбутньої пінакотеки постійно з'являлися нові витвори мистецтва.

картини було зосереджено у четвертій залі і кабінеті № 12. Сюди Григорій Галаган приходив чотири рази (Колесник, ред., 2019, с. 39).

Своїми шедеврами приваблювала подорожуючих Дрезденська галерея. Зокрема, М. Рігельман обрав її відвідини свідомо маючи на меті на власні очі побачити «Мадонну» Рафаеля. Полотно зачарувало юнака. У захваті він писав: «Я з благоговінням увійшов до галереї, очі у мене розбіглися, але С. повів мене прямо до Мадонни, і після я не міг у цей день дивитися на інші картини ... витвір Рафаеля – це небесне творіння» (Рігельман, 1871, с. 27-29). Привертали увагу мандрівників й інші мистецькі заклади Дрездена. Так, М. Рігельман відвідав виставку сучасного мистецтва – Kunst-Verein'a, а також Grüne Gewölbe.¹⁰ (Рігельман, 1871, с. 30). У свою чергу, у Мюнхені він з експозиціями Гліптотеки¹¹ і Пінакотеки. Особливо вразила *Пінакотека*, яка поділялася на дев'ять залів і двадцять три кабінети. Він писав: «Чудові плафони, ліпнина, золото. Світло падає зверху. Картини розміщено послідовно відповідно до розвитку живопису, розпочинаючи з німецьких шкіл» (Рігельман, 1871, с. 52).

З роками цікавість до мистецьких шедеврів у мандрівників з Наддніпрянщини не згасала. Український правник й історик М. Ковалевський згадував: «Під час моїх перших мандрівок за кордон, я, ще хлопчиком, у її супроводі (мається на увазі мати) відвідував картинні галереї Берліна, Дрездена і Мюнхена і майстерні художників. Ми купували з нею фотографічні знімки з найбільш відомих картин. Нагородою за гарну поведінку, не завжди звичайну, були мені різного роду Мадонни» (Ковалевський, 2005, с. 58).

На межі XIX-XX ст. подорожі стали доступними для широких верств українського суспільства, зокрема й для студентської молоді. Мандрівники уже меншою мірою цікавилися архітектурними середньовічними пам'ятками.

Поряд із класичним, усе більшу увагу мандрівників, привертало сучасне мистецтво. Перебуваючи у Мюнхені у 1900 р. художник М. Волошин писав: «Вранці ми ... вирушили на виставку International Sezession.¹² Тут бачили пречудові речі Segantini¹³, який окремими мазками фарб, зблизька страшенно строкатих, передає світло сонця, неба вражаюче стильно. Пейзаж Лейстикова¹⁴, який за манерою нагадує Куїнджі, але за спокоєм і глибиною тонів є абсолютно винятковим. Мадонна Бекліна¹⁵ нам дуже сподобалась. У цей день ми ще встигли побувати у Гліптотеці і Schack Galerie. Остання має багато картин Бекліна; тут дві вілли біля моря, морська ідилія, скарги пастуха, смерть на коні їде у осінній день, анахорет, ... і ще кілька... З інших художників цікавий пейзажист Vamberger. Гарна картина Steinley Loreley....» (Волошин, 2006, с. 18).

¹⁰ Grüne Gewölbe («Зелене склепіння») – музей у Дрездені, колишня князівська скарбниця, де зберігалася одна з найбагатших у Європі колекцій коштовностей. Названо так за смарагдовим кольором колон у Залі коштовностей.

¹¹ Гліптотека – зібрання античної скульптури. Поняття було запроваджене у вжиток бібліотекарем баварського короля Людвіга I.

¹² Sezession – рух прогресивних художників, що відійшли від визнаних і консервативних тенденцій і мистецтві. Сформувався у Мюнхені у 1892 році.

¹³ Giovanni Segantini – італійський художник, представник символізму. Писав портрети, пейзажі, жанрові картини.

¹⁴ Walter Rudolf Leistikow – німецький художник-пейзажист.

¹⁵ Arnold Böcklin – швейцарський художник, відомий алегоричними і міфологічними картинами.

Проте, увагу, переважної більшості мандрівників, вже привертала особливості суспільних відносин у німецькому суспільстві, буденне життя яке вирувало на вулицях міст. Огляд картинних галерей і мистецьких шедеврів мав вторинний характер. Скоріш за все це була данина традиціям. У 1900 р. С. Тимошенко¹⁶ вперше побачив Німеччину. Він їхав до Парижа на всесвітню виставку через Вержболово-Берлін-Кельн. Вчений згадував: «Різниця між Росією і Німеччиною дійсно була різкою. Ми нібито в'їжджали в абсолютно новий світ. Вже на першій німецькій станції – Ейдкунен – мене вразила чистота, порядок і пречудовий прусський жандарм. Німеччиною їхали третім класом, але яка чистота! ... Безпосередньо біля залізниці простягалися оброблені поля, поділені прямими лініями, як шахова дошка. Ні шматочка необробленої землі... Будинки фермерів – цегляні, криті черепицею. Усі будівлі у повному порядку. Ми часто перетинали шосейні дороги, залізниці, канали...» (Тимошенко, 1993, с. 57). Так само й у містах увагу С. Тимошенка привертала більшою мірою не галереї і театри, а вулиці, кафе, транспорт, люди: «Вранці під'їхали до Берліна. ... Нашвидкуруч напившись чаю, пішли оглядати місто. Все вражало своїм лоском і розкішшю. Вітрини магазинів на Фрідріхштрассе й на Унтер-ден-Лінден здалися нам більш красивими і багатими, ніж петербурзькі... Більшу частину часу ходили вулицями. Але побували у картинній галереї і деяких музеях. Після Санкт-Петербурзького Ермітажу картинна галерея не справила особливого враження. Але вулиці, гарні трамваї, замість наших обшарпаних конок, добре одягнута маса людей, чудові кафе – все це було новим і вражало нас! Так ми провели три дні. На четвертий поїхали у Кельн...» (Тимошенко, 1993, с. 58).

Окрім музеїв і картинних галерей, приваблювали тих, хто мав достатньо часу на перебування у німецьких містах й інші мистецькі заклади, зокрема, театри, концерти, балагани тощо. Наприклад, надзвичайний захват у Григорія Галагана викликав концерт угорського композитора Ференца Ліста. Свої враження мандрівник занотував так: «його *piu*issimo є чимось дивовижним, що проникає у глибини душі. Він ще грав інші подібні німецькі пісні, і на завершення власні варіації на тему Дон Жуана Моцарта. Тут він став стрибуном і так само дивував усіх своєю незвичайною грою, але мені видається, що його *piu*issimo вище» (Колесник, ред., 2019, с. 26). Після відвідин театру у Мюнхені, Григорій Галаган відзначив майстерність співачки Геннефетер. Він нотував: «дуже гарний голос, проте їй скоти не аплодували, тому що вона має не гарну зовнішність. Це – по-петербурзьки» (Колесник, ред., 2019, с. 38).

У другій половині XIX ст. визнаним, серед українських мандрівників, центром музичного життя став Берлін. Максим Ковалевський вважав його наймузичнішим містом у світі. Перебуваючи тут на навчаннях упродовж 1872 р. він зазначав: «...найкращі виконавці вагнеровських опер виступали у Берліні ... я часто ходив з нею (мамою) слухати Тангейзера, Лоенгріна, Нюрнберзьких Мейстерзінгерів, Летючого Голландця.... З невеликими витратами можна було гарно відпочити, слухаючи виконання оркестром симфоній Моцарта і Бетховена...» (Ковалевський, 2005, с. 118).

---

¹⁶ Степан Тимошенко – український, американський і німецький вчений. Засновник теорії міцності матеріалів, теорії пружності та коливань. Один з організаторів і перших академіків Української академії наук.

Подорожні особливу увагу звертали на місцеві звичаї, традиції і суспільні відносини, які відрізнялися від тих, які побутували на батьківщині. Зокрема, М. Рігельмана вразив відпочинок німців: «Німець, закінчивши свої справи, йде на концерти у садах (їх може бути кілька на день), але розваг у російському розумінні немає. Одружені люди приходять родинами, сідають за столики, замовляють кухню пива, бутерброд із бужениною. Супроводжують трапезу курінням сигар.... Майже не почувеш голосних розмов і різких рухів» (Рігельман, 1871, с. 7).

Привертали увагу подорожніх і більш масштабні заходи, які відбувалися у німецьких землях. Наприклад, Григорія Галагана зацікавив Oktoberfest, який розпочинався у Мюнхені 3 жовтня і тривав упродовж тижня. Його можна було порівняти з промисловими й сільськогосподарськими ярмарками, які відбувалися у Російській імперії, якби не етнографічне забарвлення і безпосередня участь короля.

Він згадував, що з усіх кінців Баварії жителі приводили коней, овець, привозили фрукти, овочі, знаряддя для землеробства тощо. Спеціальна комісія обирала переможців і визначала призи. Потім у неділю на великих луках, поблизу міста, влаштовувалося свято, під час якого король роздавав нагороди. Особливу увагу Григорій Галаган звернув на етнографічні особливості, зокрема на одяг жителів Баварії. Він згадував: «У неділю, 3-го числа, я прокинувся досить рано, підійшов до вікна і побачив вулицю, вщерть заповнену натовпом, який рухався без мети, як це буває у свято. Тут можна було побачити усі строї навколишніх місць. Особливо жіночі строї дуже різноманітні. Я відзначив три основні жіночі костюми. Один – із хутровими шапками на голові, з довгою, майже завжди рожевою, спідницею; рукави широкі і видно бажання встигати за модою. Інші – з якимись дивними чепчиками, з яких креп спадає на чоло; у них стрій дуже строкатий; спідниці короткі і позаду зазвичай із темного сукна, яке зібрано у складки. Треті, із Верхньої Баварії – з капелюхами на голові. Усі ж інші строї підходять до одного з трьох» (Колесник, ред., 2019, с. 35-36).

Дехто з мандрівників, особливо ті, хто перебував у Німеччині упродовж відносно тривалого часу, не лише спостерігали за місцевими звичаями, але й долучалися до них. Зокрема, М. Ковалевський згадував, що його кілька разів запрошували на студентський комерш,¹⁷ де усі разом співали пісень, складених німецьким студентством. Час від часу голова товариства запрошував усіх випити великий кухоль пива. Ті, хто не підкорявся, як покарання, мали вжити алкоголь додатково. Він писав: «З одного з таких комершів мене напівживим доставили додому що надзвичайно засмутило маму»; «Пам'ятаю я й інше, ще більш численне зібрання студентства, на якому був присутній фельдмаршал Мольтке.¹⁸ Пили за його здоров'я і змусили слухати низку неймовірно безглузких промов» (Ковалевський, 2005, с. 118).

Зі свого боку І. Янжул згадував, що його було запрошено на святкування німецького Різдва: «Sylvesterabend, ми святкували у Лешер,¹⁹ які нас дуже гостинно пригощали класичним пуншем, і ми співали з ними німецьких пісень» (Янжул, 1910, с. 83). Часом мандрівники намагалися познайомити місцеве населення з власною

---

¹⁷ Студентська гулянка у корпораціях німецьких університетів.

¹⁸ Йдеться про Гельмута Карла Бернхарда фон Мольтке – німецького генерал-фельдмаршала, військового теоретика, який вважається одним із засновників Німецької імперії.

¹⁹ Мається на увазі господиня житла яке винаймав І. Янжул.

культурою. Той самий І. Янжул зазначав, що на православне Різдво господарів, у яких винаймали житло, також пригощали обідом і навіть вчили їх готувати сибірські пельмені. Він писав: «... мої пельмені виявилися настільки відповідні до німецького смаку, що багато разів, згодом, у мої візити до Лейпцигу, фрау Лешер пригощала цими, як вона називала *russische Pastetchen* і запевняла, що багато її знайомих навіть тепер готують за рецептом, який вона дає для їх виготовлення» (Янжул, 1910, с. 84).

Приваблювало мандрівників і нове коло спілкування. Тут можна було побачити королів й імператорів, людей із шляхетних європейських родів, почути лекції провідних фахівців у різних галузях науки, поспілкуватися з цікавими співрозмовниками – носіями інших культур. Наприклад, М. Ковалевському довелося бачити і слухати відомого політичного й державного діяча Отто фон Бісмарка. Пізніше він згадував: «Нова будівля рейхстагу була ще у проекті. Він засідав у тимчасовому приміщенні неподалік від Бернштрассе, на якій я винаймав свою квартиру. Дістати вхідний квиток було нескладно. Необхідно було звернутися за цим до швейцара, і заплатити йому за це 1-2 талери (3-6 марок)» (Ковалевский, 2005, с. 118-119).

Особливо контакти поглиблювалися у тих українців, які тривалий час у зв'язку з навчанням перебували на німецьких землях. Наприклад, серед берлінських знайомих М. Ковалевського були економісти Л. Брентано, Г. Кнапп, А. Гельд, А. Вагнер, Є. Нассе, Г. Шмоллер, Г. Шонберг та ін. (Ковалевский, 2005, с. 100-105).

Під впливом німецьких викладачів і нового кола спілкування формувалися, відмінні від російських імперських, європейські світоглядні позиції, а також цікавість до німецької культурної і мистецької традиції. Потім вона ретранслювалася в українському просторі і часом захоплювала місцевих митців, навіть тих, хто особисто ще не познайомився з Німеччиною. Яскраво це демонструє лист Л. Українки до М. Павлика, написаний нею з Берліна у 1899 р. Українська поетеса зазначала: «Не згубила, а вирядувала К[обилянськ]у Німеччина, показала їй ширший європейський світ, навчила ідей, навчила стилю (не в значенні слів, лексики, але в значенні фрази, багатства форми), а розвинувши їй розум, тим самим виховала для свідомої і розумної служби рідному краю. К[обилянськ]а вже не кинеється у вузький шовінізм, бо звикла до широкого лету думки, – гадаю, що й збочення до клерикальства для неї неможливі» (Косач-Кривинюк, 1970, с. 490). На цей час Ольга Кобилянська до Німеччини ще не подорожувала. Перше її знайомство з країною відбулося на початку ХХ ст. І як для багатьох співвітчизників, метою подорожі Ольги Кобилянської стало лікування на німецьких курортах.

Під час, відносно тривалих, мандрівок до Німеччини, також відбувалося розширення контактів із співвітчизниками. Зокрема, І. Янжул згадував, що до періоду його перебування у Лейпцигу належить знайомство із філософом, згодом професором Харківського університету, Ф. Зеленогорським, економістом М. Зіберам та ін. У Гейдельберзі він зустрівся з людьми, які на довгі роки стали друзями або добрими знайомими. Мандрівник згадував: «Ми знайшли ... Чупрова з дружиною, магістранта Макарова, досить цікавих дівчат Шумових, яких допустили (до занять), як виняток, тоді в університет, одна з яких згодом вийшла заміж за мого приятеля Зібера, ставши сама доктором (наразі в Інституті Єлени Павлівни), інша – була заміжня за одним відомим лікарем. Також ми познайомилися .... з Мороховцем, з часом професором Московського університету, нашим добрим

другом, з математиком В. Преображенським і двома професорами Умовими, один юрист, мій товариш, інший математик²⁰...» (Янжул, 1910, с. 88-89).

Отже, метою подорожей до Німеччини були відпочинок, лікування й навчання. Потрапляли до Німеччини кількома шляхами: пароплавом із Санкт-Петербурга через Швецію, або сухоходом через Радзивилів, Лемберг і чеські або польські землі. У пригоді подорожуючим ставали путівники, які друкувалися у Німеччині. Вони дозволяли розробити маршрут подорожі, обрати місце проживання, об'єкти для огляду, визначитися із засобами пересування. Містами, які найбільше приваблювали мандрівників були Берлін, Гейдельбер, Лейпціг, Мюнхен, а також курорти Баден-Баден та Кіссінген. Мандрівники першої половини ХІХ ст. знаходилися під відчутним впливом романтизму, для якого були характерним історизм, захоплення минулим (своєрідним «золотим віком»), особливо середньовіччям (тому у центрі уваги опинялася готична архітектура), етнографізм, що було зумовлено формуванням модерних націй, тож відповідно – в описах подорожей особлива увага приділялася звичаям, строям тощо. Саме через його призму сприймали побачене під час подорожей. На відміну від попередників, мандрівників другої половини ХІХ ст. також цікавив промисловий прогрес, розвиток науки і техніки, новації у царині культури.

Лише перебуваючи на чужині, знайомлячись із відмінною культурою, милуючись готичними пам'ятками, вивчаючи етнографічні особливості місцевого населення, українці з Наддніпрянщини усвідомлювали себе відмінними від європейських народів й відчували приналежність до власного етносу. Знайомство з Німеччиною руйнувало сформовані стереотипи. У поглядах мандрівників вона постала як національна держава, де життя громадян унормоване правом і практикуються різні культурні і соціальні моделі. У другій половині ХІХ ст. подорожі до Німеччини набули масового характеру. Популярність країни настільки зросла серед українців що стало майже неможливим приїхати до Берліна, Мюнхена або Кельна і не зустріти у місцевих готелях або на вулицях співвітчизників.

Бібліографічний список

- Батшев, М. В., 2020. Русские путешественники в Германии последней четверти XVIII – первой половины XIX вв.: необходимые формальности и особенности поездки. *ЛОКУС: люди, общество, культуры, смыслы*, 1, с. 15–32. DOI: 10.31862/2500-2988-2020-1-15-32
- Башкирцева, М., 2001. *Дневник Марии Башкирцевой*. Пер. с фр. под ред. Л. Я. Гуревич. Москва : Искусство. [онлайн] Доступно: <http://az.lib.ru/b/bashkircewa_m_k/text_1884_dnevnik.shtml> [Дата звернення 01 вересня 2022].
- Волошин, М.А., 2006. *Журнал путешествия. Дневник 1901-1903. История моей души*. Москва: Эллис Лак, Том 7.1.
- Драгоманов, М. П., 1917. *Автобіографія*. Київ : Видавн. Т-во «Криниця»; Військ. Друк. «Герольд».
- Ковалевский, М. М., 2005. *Моя жизнь: Воспоминания*. Москва : РОССПЭН.

²⁰ Йдеться про Миколу Олексійовича Умова – російського фізика і математика, який упродовж 22-х років викладав у Новоросійському університеті в Одесі.

- Колесник, І., ред., 2019. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів. Київ : StreamArLine.
- Косач-Кривинюк, О., 1970. *Леся Українка: хронологія життя і творчості*. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук.
- Костомаров, Н. И., 1989. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев : Изд-во при Киев. гос. ун-те.
- Миллер, С. О., 2008. *Эмс и дворяне России*. Москва: Автограф.
- Ригельман, Н., 1871. *Три поездки за границу*. Москва : Тип. А.И. Мамонтова и К.
- Сивков, В. В., 1914. *Путешествия русских людей за границу в XVIII в.* Санкт-Петербург : Типо-лит. Энергия.
- Тимошенко, С.П., 1993. *Воспоминания*. Киев: Наукова думка.
- Янжул, И. И., 1910. *Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг.* Санкт-Петербург : Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», Том. 1.

References

- Bashkirtseva, M., 2001. *Dnevnik Marii Bashkirtsevov*. [Diary of Maria Bashkirtseva]. Translated from French pod red. L. Ya. Gurevich. Moscow : Isskustvo. [online] Available at: <http://az.lib.ru/b/bashkircewa_m_k/text_1884_dnevnik.shtml> [Accessed 01 Veresnya 2022]. (in Russian).
- Batshev, M.V., 2020. Russkiye puteshestvenniki v Germanii posledney chetverti XVIII – pervoy poloviny XIX vv.: neobkhodimyye formalnosti i osobennosti poyezdki [Russian travelers to Germany in the last quarter of the XVIII – the first half of the XIX centuries: The necessary formalities and features of travels]. *LOCUS: people, society, culture, meanings*, 1, pp.15-32. DOI: 10.31862/2500-2988-2020-1-15-32 (in Russian).
- Dragomanov, M.P., 1917. *Avtobiografiya*. [Autobiography] Kyiv: Vidavn. T-vo «Kpinitnya»; Viys'k. Druk. «Gepol'd». (in Russian).
- Kolesnyk, I., ed. 2019. «My vyyikhaly z Sokyryntsi...»: *trevelohy rodyny Galaganiv* [«We left Sokyryntsi...»: *travelogues of the Galagan family*]. Kyiv: StreamArLine. (In Ukrainian).
- Kosach-Kryvyniuk, O., 1970. *Lesya Ukrayinka: khronolohiya zhyttya i tvorchosty*. [Lesya Ukrainka: *chronology of life and creativity*]. New York: Ukrayins'ka Vil'na Akademiya Nauk. (In Ukrainian).
- Kostomarov, N.I., 1989. *Istoricheskiye proizvedeniya. Avtobiografiya*. [Historical works. *Autobiography*]. Kyiv: Izd-vo pri Kiyev. gos. un-te. (in Russian).
- Kovalevskiy, M.M., 2005. *Moya zhizn': Vospominaniya*. [My life: *Memoirs*]. Moscow: ROSSPEN. (in Russian).
- Miller, S.O., 2008. *Ems i dvoryane Rossii*. [Ems and the nobles of Russia]. Moscow: Avtograf. (in Russian).
- Rigelman, N., 1871. *Tri poyezdki za granitsu* [Three trips abroad]. Moscow: Tip. A. I. Mamontova i K. (in Russian).
- Sivkov, V.V., 1914. *Puteshestviya russkikh lyudey za granitsu v XVIII v.* [Travels of Russian people abroad in the 18th century]. Saint Petersburg: Tipo-lit. Energiya. (in Russian).

- Timoshenko, S.P., 1993. *Vospominaniya*. [Memories]. Kyiv: Naukova dumka. (in Russian).
- Voloshin, M.A., 2006. *Zhurnal puteshestviya. Dnevnik 1901-1903. Istoriya moyey dushi*. [Travel Journal. Diary 1901-1903. History of my soul]. Moscow: Ellis Lak, Tom 7.1. (in Russian).
- Yanzhul, I.I., 1910. *Vospominaniya I.I. Yanzhula o perezhitom i vidennom v 1864-1909 gg.* [Memoirs of I.I. Yanzhul about what he experienced and saw in 1864-1909]. Saint Petersburg: Tip. T-va p. f. «Elektro-tip. N.Ya. Stoykovoy», Tom. 1. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 09.06.2023 р.

O. Ivaniuk
Y. Bilodid

WHILE SAILING ALONG THE RHINE, I HELD IN MY HANDS THE 'RHENISH SAGAS' BOUGHT IN COLOGNE AND READ THEM, CHECKING THE PLACES MENTIONED IN THEM IN NATURE ITSELF." THE VIEWS OF TRAVELLERS FROM THE NADDNIPRIANS ON GERMAN LANDS IN THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

The article considers a range of issues related to travel to Germany in the 19th – the beginning of the 20th century. Attention is drawn to the purpose of travel, routes, choice of objects for review, interethnic cultural contacts. It was established that the purpose of the trips to Germany were rest, treatment and education. Travelers got to Germany in different ways: by steamboat from Saint Petersburg through Sweden or overland through Radziwyliv, Lemberg and the Czech or Polish lands.

Guidebooks printed in Germany became useful for travelers. They helped to develop of the travel route, choose the residence, objects for review and decide on means of transportation. The cities that attracted travelers the most were Berlin, Heidelberg, Leipzig, Munich, as well as the resorts of Baden-Baden and Kissingen. During of the 19th century, under the influence of changes in movement in European art – from romanticism to modernism, accents shifted, and interest arosed to various monuments and artistic masterpieces. While in the first half of the 19th century travelers were admired by Gothic architecture, works of the Renaissance, classical opera, ethnographic customs of the local population, in the second half of the 19th century, attention was paid to modern art, achievements of science and technology, lifestyle, shops, cafes, etc. People, who traveled to Germany, expanded of social circle. There travelers were able to get to know representatives of European elites, leading scientists and practitioners, compatriots. Established contacts were usually long-lasting and multi-year. Sometimes under the influence of new acquaintances and European culture, imperial ideological stereotypes were destroyed and self-identification of travelers from Dnieper Ukraine took place.

Keywords: travels, Germany, architectural monuments, memories, M. Rigelman, M. Kostomarov, Dresden Gallery, Cologne Cathedral.